

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כח, תשל"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מַצְבָּה חיה לאליעזר בן-יהודה*

חידוש הדיבור העברי בארץ ישראל כלפני מאה שנה, והתפשטותה של העברית הכתובה על פני כל התחומים שבחיי המעשה והעיון הלא הם דבר נועז, שאין קשלו בעמים ובלשונות, דבר המלווה את תקומת ישראל בארצו, והוא גם העדות המובהקת לייחודה של התקומה ולעומק שרשיה. לא יכול מעשה זה לקום בפתע פתאום, על פי החלטת איש אחד או חבורת אנשים מצומצמת ומלופדת בשאיפתה, אלמלא קדם לו עמל עצום, ששיקעו דורות הרבה בסיגולה של העברית למציאות חדשה ומתחדשת תמיד ובהכשרתה להיות שוב מדוברת בבוא יום פקודתה. תהליך הכשרתה של העברית בטרם חידוש דיבורה, בייחוד ממחצית המאה התשע עשרה ואילך, עדיין לא נחקר כראוי, ומשום כך לא זכינו עד עתה אלא לניסיונות מקוטעים של תיאורו. אך פרור, שגם אם יתלפנו ויתפהרו כל החוליות של ההשתלשלות הזאת, לא תיפגם כלל ולא תיגרע זכותו של אליעזר בן-יהודה ושל קומץ אנשים שנלוו אליו להיות ראשונים למהפכה הגדולה של המעבר מן העברית הכתובה בלבד אל העברית המדוברת דיבור של יום יום, דיבור טבעי של עם לשכבותיו ולרמות השפלתו השונות. הפינוי "ראשונים", פידוע, מצטייר במסורתנו ובספרותנו נרדף עם "ענקים", אם לא "מלאכים". ואמנם היה בן-יהודה פענק

* דברים שנאמרו בבית נשיא המדינה בחנוכה חשל"ו.

בעינינו פרצונו ללא חת להחזיר לעברית את מקור היניקה העיקרי ללשון, מקור שאבד ממנה למשך שישים דורות ואולי יותר. אמת, מקור יניקה זה — הדיבור — העלה כבר אז ומעלה כל הימים, גם בעצם ימינו, בעיות אין ספור וקשיים המעסיקים את יודעי העברית באקדמיה ומחוצה לה. יודעי העברית שבמקורות המופתיים, הקלאסיים, לא חדלו אז, ואינם חדלים היום, לקונן על ההשחתה והקלקול הרב, הפוגמים בעברית המורשת לנו — דוקא מפוח מקור יניקה זה. אמת. אבל סָמָה מן העברית, חלילה, מקור זה: עַם הדובר עברית ומעצב את לשונו בעצם דיבורו — אין לה ללשון העברית לא תכלית ולא סיכוי וסבר.

על חלקו המכריע של בן יהודה בחידושו של מקור יניקה זה בַּחֲדָאֵי יְדוּבֵר הָעֶרֶב, ואילו אני מבקש להצטמצם בזמן המועט שלרשותי ולעמוד, ולו ברמז בלבד, אך על פחינה אחת במפעלו הפולל של בן-יהודה והוא: מילונו הגדול.

פשעמד בן-יהודה נוכח המציאות העגומה בְּזִמְנֵנו, והיא חסרון מלים הרבה להפעת צורכי יום יום הראשוניים, הגה רעיון משונה בעינינו, וכך ניסחו (זיכרונות ועד הלשון ד', עמ' 10): "ולכן אני מציע, כי ועד הלשון יוציא פעין דבר מלכות מלפניו להכריז, שפל השרשים שבאוצר המלים הערבי, יצאו אותם שהם לא שְׁמִיִּים, הם גם עִבְרִיִּים ... יהיו לנו השרשים האלה לחומר ולאבני בניין לחדש מלים ...". אף הוא הפליג מכך והציע ליצור שרשים עבריים בדרך מלאכותית גרידא, ביקש, פלשונו, "הלכה למעשה להתיר *Urschöpfung* (יצירת יש מאין)", והדגים את הדבר בְּשׁוֹרֵשׁ פּוֹק מִן הַשֵּׁם "פיזיקה"

(כשם שפעבור שנים נוצר השורש טלפון מן "טלפון"). כמצופה, עורר בכך סערת התנגדות ברוך כותלי ועד הלשון. ומחוץ לכתליו, ידוע מאמר הלעג של ברנר ב"הפועל הצעיר" על עניין זה. וראו זה פלא: בן-יהודה, המקיף בדעתו, לא נתעקש כלל, אלא קיבל טענות מתנגדיו, פי הרחבת הלשון צריכה לבוא מפנימה של העברית, ממקורותיה שלה. ומשהפיר בצדקת דעתם, קרב למלאכת המילון, וכך מצאנו פתוב במה שהיה אחר כך "המבוא הגדול" למילון (עמ' 26): "עתה עליי לבאר טבע המלון ומהות מלאכתי לפרטיה לא בלבד מבחינה המדעית, פי גם, והעיקר, מבחינה הלאומית. זמן גדול עתה ללשונו, הננו מתחילים להחיותה ... צריך למלא החסר בכל המקצועות וגם להעשירה, להאדירה. איך? מה הם הדרכים לזה? תשובה נכונה על זה אי אפשר [לתת], כל זמן שאין לעינינו כל מה שנוצר בלשונו בכל הזמנים, זה מילון הלשון העברית של כל הדורות. זה אוצר שלם, נאצרו בו כל המלים שנוצרו בלשון זו, בין בימי חייה השלמים פשהיא הייתה לשון הדיבור והפתב של העם פולו, ובין בחצי חייה, פשהעם דיבר לשונות אחרות, והשתמש בה רק בכתב".

בן-יהודה העיד על עצמו, פי בעלות הרעיון במוחו לחבר מילון, לא חלם כלל על חיבור מדעי, כל שפן פזה שהוא לפנינו, אלא על מילון מעשי לא-גדול, "פי למלאכת מילון אמיחי להלשון העברית, לא הייתי כלל מוכן לא מפאת ידיעותיי המדעיות פחכמת הלשון, ואף לא מפאת נטייתי הרוחנית" (המבוא, עמ' 5). לימים, פכול ששקע במלאכתו לאסוף את המלים ולהגדיר את משמעויותיהן, וככול שהעמיק להיות חוקר

הלשון פהגדרתו שלו "על פורחי ושל א בטובתי", "הלכו והשתנו לא בלבד מהותו ואיכותו של הספר, אלא גם תכליתו ותעודתו. לא התכלית האחרונה... שהייתה במחשבתי תחילה, היא תחיית הלשון, שהיא נשארה עד הרגע האחרון הפוח המניע העיקרי בעבודה זו, אלא התכלית הראשונה הקרובה. מה שהיה קודם עיקר נעשה טפל, מה שעמד בשורה הראשונה נדחה ועמד בשורה האחרונה" (עמ' 16-17).

פסבדו וכדרכו של בן-יהודה לרדת עד שתי כל עניין שעסק בו, גם התפקיד החדש שנגלה לעיניו תוך העשייה יום יום, בעריכת עיתון עברי ובמלחמה עיקשת לחידוש הדיבור, גם התפקיד החדש עלה לפניו במלוא העין ובכל חומרתו; והוא "לבנות... מקדש להלשון העברית מקדש שייאצר בו למשמרת עולם כל האוצר הקדוש של הלשון כולה מראשיתה ועד היום הזה... ושימצא בו כל דורש ומבקש כל מה שירצה לדעת במלה מהמלים לצורך מעשי לדיבור פה או בכתב או לחקירה מדעית בחכמת הלשון... זה אי אפשר אלא כשיהיה החיבור מפעל מדעי גמור, לפי כל חומר הדרישות של המדע של זמננו ממפעל שכזה".

אף על פי שחלום הפינוס השלם של אוצר הלשון העברית כבר חלם זקן חכמי ישראל לפניו, צונץ, לא העז איש לפני בן-יהודה להרים את המשא הכבד, שלפי ביטוי של צונץ הצריך אקדמיה של חכמים. מרשימותיו של בן-יהודה אנו יודעים, פי לא מחמת תום שאינו יודע לשאול העז, אלא מתוך עמידה על מלוא מרחב הבעיות והקשיים, שמפעל כזה עשוי להעלות לפניו, פתח במלאכתו: "והפעם, זו לא הייתה מהירות ההחלטה של

הפחרות. זו הייתה החלטה של אדם, שכבר נתנסה במלחמות החיים, שכבר נלחם במאורעות ובאנשים, וכבר נתקשה עורפו דיו" (עמ' 7). מובן, איש, שהפוח המניע לפועלו היה תחיית הלשון, לא נרתע, לא יכול להירתע, מן התפקיד, משהפיר פי לא תיתכן תחייה אמיתית, שורשית, לעברית בלא ידיעת היש הרב, שיצרו כל הדורות שקדמו לה. לא זו השעה לתאר בפרטות את הבעיות שעמדו לפניו, וכיצד יישבן. אסתפק אך לציין את תשובתו לשאלה גדולה שנשאלה או, יש שואלים אותה גם היום, ובעצם העלאתה פבר פלול רמז של שלילה. בן-יהודה פך ניסחה: "האם עצם הדבר, 'מילון הלשון העברית של כל הדורות' הוא דבר המתקבל על הדעת (לפניו לא היה מילון כזה)... ומבחינה מדעית, אם זה מפעל מותר..." (עמ' 17). תשובתו הלא היא מונחת לפנינו בשישה עשר פרכי המילון, וביסוד התשובה היא ההנחה, פי הלשון העברית לאורך כל ימיה היא אחדות תרבותית, זהות אחת, שראשיתה והניתה שלובות זו בזו ומעידות זו על זו.

בימינו נטוש הויכוח, בעיקר בין אנשי המעשה ובין אנשי העיון: מדע עיוני (או כמו שקוראים לו "בסיסי") ומדע שימושי — מה עדיף? פלומר, לאיזה מהם דין קדימה במימון ובתמיכת הציבור והמדינה? אין הויכוח פוסח גם על הלשון, ולא על האקדמיה ללשון. לבן-יהודה היה פרור, פי העשייה בלשון בלא עבודת חקירה יסודית ומקפת, בלא לדעת את כל מוצאיה ומובאיה של העברית מרובת הפנים והתמורות, לא תהיה עיסוק ראוי, המוליד את התכלית הרצויה לעשייה עצמה; והעיסוק העיוני בלשון, בלא הפוח המניע של חיי הלשון יוליד לכל היותר

מצבה דוממת לעבר, ויהי העבר גדול ומפואר ככול שהיה, אבל לא ייהפך למקור השראה לחיים ולעתיד. ומתוך הפרה זו פנה בן-יהודה פרכות ימיו יותר ויותר מהיות קחדש מלים ומניח הלשון — להיות אוצרה וחוקרה.

הפרת השילוב הזאת של העיון והעשייה פלשון העברית הנחיל בן-יהודה דרך ועד הלשון לאקדמיה של הלשון, שהוא היה ראש מניחי יסודותיה. ואכן ראתה האקדמיה ללשון לחובת פבוד עליה לכונן בביתה, בשיתופה של עיריית ירושלים, את "יד אליעזר בן-יהודה". ב"יד בן-יהודה" לא רק חפציו האישיים שמורים, ניירותיו ופתקאותיו במידה שהגיעו לאקדמיה, אלא קודם כול וראש לפול עבודת הלשון של האקדמיה נעשית בו, בייחוד הכנת המילון ההיסטורי, עבודה שהייתה לו לבן-יהודה קודש. זו המצבה החיה והקיימת לאיש בן-יהודה ולפועלו, שלא יישכחו כל עוד יישמעו צלילי העברית.

יעקב גויטע

על תחיית הדיבור העברי פארץ לוב*

שמו של בן-יהודה, אשר לזכרו מוקדש הערב הזה, עורר בי הערצה משחר ילדותי. מאבקו המתמיד והנמרץ להחייאת הלשון העברית פפי העם העברי שימש לנו לדוגמה, פאשר התחלנו לארגן את התנועה הציונית פארץ לוב, החל מטריפולי הפירה וגמור פערי השדה, וביניהן פנגזי, העיר שנולדתי וגדלתי בה.

* דברים שנאמרו לזכר בן-יהודה בבית נשיא המדינה פחנופה תשל"ו.

קצר המצע מלסקור את תולדות התנועה הלאומית בלוב לפרטיהן, ולכן אציין בקווים כלליים את התפתחות התנועה, אשר הקיפה את רוב מניינה ובניינה של קהילה מפוארת זו, ואשר בבוא העת הביאה לעלייה ההמונית, שהייתה למעשה התגשמותו של חלום הגאולה מדורי דורות.

בשנת תרע"ג ניסה קומץ משפילים צעירים ליסד בטרופולי תנועה ציונית, אך רק בשנת תרע"ד עלה הדבר בידם. עליי לציין, שתנועת התקומה נתמכה ע"י רבנים, שלא כבמקומות רבים בעולם.

באספת היסוד של הקרן הקיימת נשא הרב חי בוכפזה ז"ל נאום נלהב, ובין דבריו אמר: "מצוה עלינו להיות ציונים ולבנות את הארץ תוך פדי ציפייה לביאת המשיח". הרוח החיה בכל הפעולות היה אליהו נחאיסי ז"ל, אשר הלהיב את שומעיו בלהט עז.

בשנת תרע"ט, כשבאו השמועות על הפוגרומים שעשו אנשי פטלורה ימ"ש ביהודי אוקראינה, ערכה "חברת ציון" פינוסי מחאה ואכל, ואלפים מבני הקהילה השתתפו בהם. ראשיתה של התנועה הציונית בלוב הייתה מצער, ואחריתה ישגה מאד". התנועה הקיפה המונים. רבים שקלו את שקלם להסתדרות הציונית, והכמיהה לציון הייתה נחלת הכלל.

וכאשר נוסד הארגון הצעיר להפצת הלשון העברית בשנת תרצ"א, לא מצאו יהודי טרופולי שם מתאים יותר לארגון זה משמו של אליעזר בן-יהודה. הסיסמה "דבר עברית והבראת" הייתה סיסמת הארגון.

הקריאה "עברי, דבר עברית" התנוססה מעל פותלי כל בתי-הפנסת, ברחובות היהודים, וגם עיטרה את הפוסות שהשתמשו בהן בבתייהם.

ציון שאול אדאדי ז"ל עמד בראש הפעולה למען השפה העברית ועשה לילות פימים להגדיל תורת הלשון ולהאדירה. נוסדו סניפים של אגודת "בן-יהודה" בעדי לוב השונות, ובבנגזי נפל בחלקי הכבוד להיות ממייסדיו של הסניף וממארגני הפעולות שבמסגרתו. פתחנו בשיעורי ערב למבוגרים ולימדנו לפי השיטה "עברית בעברית", וכך היה הדיבור העברי לנחלת כל שכבות הקהילה.

בטריפולי יצאה לאור חוברת שבועית, ושמה "למדו עברית". שני עותקים מחוברת זו מצויים בידי הערב, באדיבותו של ידידי ורעי, עמישדי גויטע, מייסד "בן-יהודה" בטריפולי, שהמציא לי אותם לבקשתי. החוברת כללה רשימת מלים, המתורגמות לאיטלקית ולערבית-יהודית, תרגילי לשון, בדיחות וחידות, במטרה להחדיר את ידיעת השפה להמון העם. ואם הזכרתי את החוברת "למדו עברית", עליי לעבור, ולו בקצרה, על רשימת כתבי העת היהודיים שראו אור בלוב:

"דגל ציון" — שנוסד ביום י"ז באלול תר"ף-1920 ושהופיע אחת לשבועיים בערבית-יהודית, דהיינו באותיות עבריות ובלשון הערבית של יהודי המקום.

"ההתעוררות" — שנוסד בתרפ"ב ושהופיע בעקבות חילוקי דעות בין חברי ועד הקהילה, הפסיק את הופעתו עם יישוב הסכסוך.

"המבשר העברי", "אקו די טריפולי" — עיתונים פרטיים.

"חיינו" — נוסד בשנת תש"ט.

"ניצנים" — עיתון לילדים, נוסד בשנת תש"ה.

"סמדר", פסליו תש"ח — עיתון לתלמידים.

"קול המורה", תש"ד-תש"ה — עיתון המורים.

חרות וזיכרוני פיקורה של הגברת ימימה בן-יהודה ז"ל, בחו של אליעזר, במועדון בטרפולי. היה זה בערב מרשים, שבו הפיעה הגברת ימימה את פליאתה ואת שמחתה, על שמצאה בטרפולי קהל דוברי עברית, אשר קיבלו את פניה בכבוד רב, פראוי לבת לאותו אדם יקר, אשר על שמו נקראת תנועת תחיית הלשון בלוב.

אני, אישית, נכחתי במעמד המכובד ההוא, כאשר פיקרתי בטרפולי במרכז האגודה.

במועדון בן-יהודה היה אסור הדיבור בלשון זרה, וקנס סמלי היה מוטל על כל המוציא מפיו מלה לוועזית. ומעשה שהיה כך היה: מנהל המועדון והסדרן התנפחו ביניהם קשות על פרטים מסוימים ועל סידורים שונים בין פותלי המועדון, והנה כל הנוכחים ציפו, שמתוך רתחה יעברו המתנפחים מעברית לערבית, שהייתה שפת אמם הטבעית. מה רפה הייתה השמחה, כאשר למרות הפעס והרוגז הרב, שמרו השניים על לשונם העברית והוכיחו את הסתגלותם המוחלטת לשימוש בה.

מי יגלה עפר מעיניך, אליעזר בן-יהודה, אשר הורתך ולידתך באירופה, עיקר פעולתך בארץ-ישראל, אך מצודתך הייתה פרוסה עד ללוב. וכאן ישאל השואל: מניין היה לנו מלאי של מלים, שיספק את כל צרכינו בתקופה ההיא?

המגע הקרוב עם המוסדות בארץ. המורים אשר הוזמנו

אלינו מכאן והעיתונים העבריים אפשרו לנו את ידיעת החידושים שנעשו בתחום הלשון.

אך זכור מקרה מעניין של חידוש מקומי — מעין תוצרת לוב: פידוע הייתה הלשון האיטלקית לשון המשפילים שבינינו, ולכן טרחנו ויגענו, עד שמצאנו מלה עברית מקבילה לכל מלה איטלקית שידענו. והנה למברשת השיניים לא קראו האיטלקים spazzola, כמו למברשת הפגדים או למברשת הנעליים, אלא spazzolino (מברשת קטנה); לא שקטנו ולא נחנו עד שהמצאנו את המלה העברית "מבךשית", וכך הוטפנו לחידושו של בן-יהודה "מְבַכְשֶׁה" עוד חידוש.

לשיא הפעילות בתחום הדיבור העברי הגענו עם בוא חיילי הצבא הבריטי. מה רפה הייתה שמחתנו, כאשר נפגשנו עם אנשי היחידות הארץ-ישראליות. לא אשפח את הפגישה הראשונה עם החייל העברי הראשון הזכור לי עד היום בשמו ובחניכתו, הלא הוא גדעון גרץ, בנו של יוסף גרץ ז"ל, הידוע ביישוב העברי, איש דגניה.

מיד נקשרו קשרי ידידות עם החיילים, וכאשר הקמנו בבנגזי את הריסותיו של בית-הספר העברי, מצאנו עזר רב בחיילי היחידות, שסיפקו לנו פוחות הוראה. עם ידידי ד"ר ראובן סיון, המסב אתנו הערב, נפגשתי שם, והוא תרם את חלקו הנכבד בסיוע לבית ספרנו. מאז נקשרו בינינו קשרי ידידות, שהתמידו עד היום הזה.

בית-ספרנו, שהיה לי הכבוד להיות מנהלו עד יום עלות ארצה, מנה 550 תלמידים ותלמידות, אשר למדו ב-17 פיתוח

בהתאם לתכנית הלימודים של הוועד הלאומי לכנסת ישראל דאז.

את כל המקצועות לימדנו בעברית, וכמובן, היו שיעורי הגיאוגרפיה מוקדשים לידיעת ארץ ישראל. את תלמידינו הנבחרים שלחנו לסיום לימודיהם בארץ, והם התחנכו בכפר הנוער בן-שמן.

הלשון העברית הייתה נפוצה בין גדולים וקטנים. הפעוטות שיחקו בגנים הציבוריים של פנגזי ושרו אותם השירים, שהיו בפי בני גילם בארץ.

ואסיים באפיזודה קטנה, אישית. נהגתי להאזין מדי ערב לחדשות מ"קול ירושלים" בעברית, וכמובן, שחיתי בצמא כל מלה הפוקעת מהמקלט. לא סלחתי לעצמי על כל מלה שלא קלטתי משום-מה, ושמתתי על כל מלה חדשה שלמדתי כמוצא שלל רב.

בין היתר פורסמו בסוף מהדורת החדשות ברדיו מחירי הפירות והירקות. היו ידועים לי העגבנייה, הפרוב והפרובית, אך הטריד אותי יךק לא מובן לי, שמחירו הושמע תמיד ובקביעות לאחר מחיר הפרובית. ערב ערב עשיתי אוזני פאפרפסט כדי לקלוט את השם המזור, שהסתיים בהברות ך-פי, ותמהתי מה לרבי ולרשימת הירקות? רק לאחר עמל רב הצלחתי לקלוט את השם המלא: קולרבי. אך שאלתי את עצמי, מהו קולו של הרבי הזה. אז לא ידעתי שאין זו אלא מלה גרמנית Kohlraabi, שמו הלועזי של פרוב-הקלח.